

"שרוי בהלם" ו"ספוג ערכים"

מבנה מארגן וחוקיות פנימית במטאפורות של נוזלים בעברית החדשה

א. תבניות, מבנים ויחסים

בשני העשורים האחרונים גוברת הנטייה של חוקרים בסמנטיקה ובתחומים קרובים אליה לחפש תבניות מארגנות למושגים ולמלים. מגמה זו חותרת לחשיפה של מערכות יחסים בין מושגים. כבר בראשית המאה עמד פרדיננד דה-סוסייר על כך, שמלה-ערך מקבלת את מעמדה ומשמעותה רק בהתייחסה למלים אחרות, קרובות או מנוגדות.¹ תחום המדע הקוגניטיבי, המתפתח במהירות בעשורים האחרונים ומקיים יחסי גומלין הדוקים עם הבלשנות, ממשיך מגמה זו.

זהו, למשל, כיוון המחשבה של פילמור, המציע סמנטיקה של מסגרות (frame semantics).² מושגים ומלים מאורגנים בתוך מסגרת (frame) מאחדת, שיש בה תמונות (scenes) שונות ומתחלפות. כך למשל המושג כתיבה הוא מסגרת מארגנת אחידה לתמונות שונות: חריטה על לוח צפחה, כתיבת מכתב, כתיבת ספר או כתיבה בעזרת מעבד תמלילים. המסגרת המושגית קובעת את שיוכה של המלה, מנבאת את היקריותה ומסלקת דו-משמעות.

מרחיקים לכת במגמה זו של חיפוש תבניות-מחשבה החוקרים שנק ואבלסון, שעוסקים גם בבינה מלאכותית ובהדמיה של פעולות חשיבה ולשון על ידי מחשב.³ מושג המרשם (script) מתאר תבניות מחשבה או רצף מסודר של התרחשויות צפויות. מרשמים אלה מאפשרים התמצאות חוזרת בהקשרים חדשים שעל אף שונותם הם מתאימים לתבנית הנתונה. סעודה היא מושג שיש לו מרשמים אחדים: "סעודה משפחתית" לעומת "אכילה במסעדה". זו היא הנחה פסיכולוגית המתארת את האינפורמציה הסמנטית כמאורגנת בקובצי תוכן הקשורים להתנסויות חוזרות ונשנות; התבנית החוזרת מאפשרת היסכון באכסון ומנבאת את ההמשך ואת הרצף, את התנהגותו של אדם במצבים חוזרים המורכבים מיסודות ידועים ובלתי ידועים. להנחה

1. F. de Saussure, *Course de linguistique générale*, Paris 1906, 1972

2. C. Fillmore, "Frame Semantics", in *Linguistics in the Morning Calm*, Hanshin 1982

3. R. Schank & R. Abelson, *Scripts, Plans, Goals and Knowledge*, New Jersey 1975

זו יש השלכות מעניינות על המחקר הסמנטי. החוקרים קושרים אותה למחקר בבינה מלאכותית: המחשב אמור להתקרב לתהליכי החשיבה האנושיים תוך שהוא מדמה פעולות חשיבה והיסק; אלה מתבססים כמובן על ידיעת העולם ועל הסמנטיקה. ככל שִׁרְבוּ המחקר הסמנטי והפסיכולוגי לספק תשובות, הנחות ומודלים, כן יִרְבוּ ההדמיות האפשריות ממין זה.

מטאפורות, שלמראית עין כל כולן סטייה ממערכות כללים ותבניות, אף הן זוכות בעשורים האחרונים לטיפול דומה: החוקרים מציגים מערכות של יחסי גומלין בין רכיבי הנושא (tenor) של המטאפורה ובין רכיבי המוביל (vehicle) שלה. לראשונה הצביע מקס בלק על מערכות של יחסי גומלין כאלה במטאפורה.⁴ אחריו ניתנו תיאורים מפורטים של מנגנון זה של יחסי גומלין: ואן-דייק,⁵ לויין⁶ וריינהרט⁷ מדברים כולם על ניתוח שני איברי המטאפורה לרכיבים ועל הצבעה על השתנות יחסי הגומלין ומעמדי ההעדפה של רכיבים אלה בעת שנקבעת משמעותו של הצירוף המטאפורי.

נעייץ במטאפורה המורכבת של אלתרמן "רחוב לוחם שותת שקיעות של פטל". המטאפורה יוצרת מערכת חדשה של קשרים בין רכיב המשמעות (+ אדום) שבפטל לבין הרכיב (+ הרג) ובין הרכיב (+ דם) שבשותת ובלוחם. לעומת זאת מיטשטש במכוון הרכיב (+ דומם) שבמשמעות של רחוב בשכנות הזאת, ומודגשים רכיבים אחרים שלו, כגון [+רעש, תנועה, אלימות]. אלה רק רמזים לתיאור של יחסי הגומלין המסובכים המתקיימים במטאפורה השירית.

לאחרונה העלו לייקוף וג'ונסון את הרעיון שמטאפורה היא מיפוי של שתי מערכות תוכן, והדבר מתקיים גם במטאפורות בשיח.⁸ לדוגמה: הביטוי "ציונים גבוהים" הוא חלק ממערכת שלמה של קשרים בין גובה ובין טיב או תחושה חיובית, כמו בביטויים "על הגובה", "מוראל גבוה", "התרוממות רוח" ועוד. קיטאי ממשיכה בכיוון זה.⁹ היא מניחה שמתקיימות מערכות יחסי גומלין הן במטאפורות שיריות הן במטאפורות בשיח בין השדות הסמנטיים הזרים ששני איברי המטאפורה משתייכים להם. קיטאי מדגימה את טענתה בעזרת המטאפורה הידועה של סוקרטס: הפילוסוף המורה כמיילד.

4. M. Black, *Models & Metaphors*, Itaca, N.Y. 1962

5. T. A. Van Dijk, "Formal Semantics of Metaphorical Discourse", *Poetics* 4 (1976), pp. 173-198

6. S. Levin, *The Semantic of Metaphor*, Baltimore 1977

7. Tanya Reinhart, "On Understanding Poetic Metaphor", *Poetics* 5 (1976), pp. 383-402

8. G. Lakoff & M. Johnson, *Metaphors We Live by*, University of Chicago Press 1980

9. Eva Kittay, *Metaphor, its Cognitive Force and Linguistic Structure*, Oxford 1986

במטפורה זו מתארגן תחום ההוראה על פי דפוסיו של תחום הלידה: התלמיד, לא המורה, יולד רעיונות מחשבות; התהליך כאוב ומאומץ, והמורה-המייילד רק מסייע. המשותף לכל המחקרים הללו, על אף ההבדלים הניכרים בתחום ובהדגשה ובדרכי הטיעון, הוא ההנחה, שמבנים סמנטיים מארגנים אכן קיימים, והם ניתנים לחשיפה באמצעים שונים. המחקר הנוכחי שותף להנחה זו. הוא מציג תחום אחד של הצטרפויות מטאפוריות בשיח של העברית החדשה, מצביע על המבנים המארגנים שלו ומציג כיוונים נוספים להמשך החקירה והתיאור בתחומים סמוכים.

ב. מטאפורות בשיח מול מטאפורות שיריות

בשיח של העברית החדשה, כבכל שפה אחרת, נמצא מבעים כגון "שקוע במחשבות", "טובע בערמת מסמכים", "שרוי בהלם" ורבים אחרים. אלה מבעים שגורים בעברית הישראלית החדשה, וחלקם תרגומי שאילה. בעיון שני אפשר לראות בהם מטאפורות: שקוע, טובע ושרוי מקורם בשדה סמנטי משותף הזר למחשבות, מסמכים והלם; הללו שייכים לשדות סמנטיים שונים. יש כאן משום סטייה מן החומרה הסמנטית של היתרי הצטרפות של מלים, אך הדובר וגם השומע יקבלו מבעים אלה בטבעיות גמורה. לא כן ינהגו במטאפורות בשיח: "קָצְוֵי הָעֶצֶב", "עֵינֹת הַלֵּיל", "הַדְרָה נִפְקַחַת לְאַרְהָ" או "חֵיִי הַמְתִּים אֵלַיךְ" הן מבחר מקרי של מטאפורות מ"כוכבים בחוץ" של אלתרמן. אנו מבינים כאן בסטיות חדות ומכוונות מכללי ההתאמה הסמנטיים עד כדי סתירה, כמו באוקסימורון "חיי המתים אליך". הן הכותב הן הקורא משתתפים כאן במשחק חדש שכלליו שונים. המטאפורות השיריות ייחודן במפתיע שבהן, והקורא נדרש לפענחן באמצעים לא שגרתיים. לעתים זורע המשורר את רמזי הפענוח בשיר, ולעתים יש לשאוב אותם מידיעות שמחוץ לטקסט. לדוגמה: במבע האוקסימורוני "חיי המתים אליך" שתיים משלוש המלים הן בעלות הרכיב [+חי]. לכן המוות נתפש כמטאפורי ומושאל בהקשר זה, ויתמכו בקריאה זו הפעלים הרבים המאפיינים את האוהב-עד-מוות בכל השיר ובשירים אחרים שנימתם דומה.¹⁰

על רקע ההבחנה בייחודן של מטאפורות בשיח, שכללי הפענוח שלהן מורכבים ודורשים מאמץ, בולטת ביתר חדות המכניות שבקבלתן ובהשמעתן של מטאפורות לא שיריות. קבילות זאת מניין?

להלן נבאר כיצד ביטויים מטאפוריים רבים בשיח נשענים על תבניות מארגנות הגיוניות. תבניות אלה, משנחשפו, מסבירות מדוע הביטויים הללו קבילים ומובנים,

10. נתן אלתרמן, "בהר הדומיות", שירים שמכבר, תל-אביב תשל"ה, עמ' 66. אווה קיטאי (ראה ההערה הקודמת) סוברת, שגם במטאפורות שיריות יש לנתח את מערכות הקשרים של שני שדות המוצא (של הנושא והמוביל) לצורך פענוחה של המטאפורה.

וכיצד אפשר להרחיב את היחסים בתוך התבנית. יתר על כן, הן מסבירות מדוע כל מה שסוטה מן התבנית ומכלליה נשמע לא נכון. מה יש בביטוי "שוחה בתכנון" שעושה אותו מוזר לעומת "שוחה בחומר", וכך לגבי "שרוי בדיכאון" לעומת "שרוי בתכנון". אף על פי שמתאפורה מתירה סוג מסוים של סטייה מכללי הצטרפות סמנטיים, נטען ונוכח שסטייה זו מאורגנת בתבנית בעלת כללים.¹¹ נבדוק אפוא מבעים מטאפוריים שיש מראש קשר סמנטי בין המובילים שלהם, ונראה מהן אפשרויות ההמרה של הנושאים המצטרפים אליהם. בדיקה זו תחשוף את גבולות הסטייה של מבעים אלה.

ג. התבנית המארגנת של שִׁקֵּעַ וקרוביו – דרגות פעילות

הפעלים שקע, טבע, צלל, שחה, נסחף, נשטף, שרוי שייכים כולם לשדה הסמנטי של שחייה, או, ביתר דיוק, מערכת יחסים בין אובייקט (חי או דומם) לבין נוזל. כולם מאפשרים הרחבות מטאפוריות מעבר לצירופים השגורים "שקע במים" או "בבוץ", "שרוי בתמיסה" או "צלל בבריכה".

אפשריים וקבילים בשיח גם הביטויים האלה:

- (1) שקע במחשבות
- (2) טבע בערמת מסמכים
- (3) שרוי בהלם
- (4) שטוף חימה
- (5) שוחה בחומר
- (6) נסחף בהתלהבות

11. לתבנית יש גם ערך של למידה. תאוריה המניחה שילדים לומדים תבניות וכללים ובוראים על פיהם מבעים חדשים היא סבירה יותר מתאוריה שאינה מניחה קיומם של כללים כאלה. ראה, למשל, N. Chomsky, *Knowledge of Language*, New York 1986; S. Pinker, *Language, Learnability and Language Development*, Cambridge Mass. 1984

בדיקה דיאכרונית – מהו הגרעין הראשוני שסביבו התארגנה התבנית: משפה זרה, מטקסט ספרותי כתוב ללשון הדיבור וכיוצא בזה – יכולה להיות מעניינת ביותר; המילון ההיסטורי יהיה לעזר רב במחקר כזה. ראה למשל התהליכים המטאפוריים שחלו בשורש מו"ג למן "למען למוג לב" ביחזקאל כ"א, כ, דרך "ממוג לב" אצל מנדלי ובורלא, ועד "התמוגג בדמעות" אצל ברדיצ'בסקי ו"התמוגג מצחוק" או "מנחת" בעברית החדשה. המשמע המוחשי הוא של המסה וריכוך (כפשוטו בפיוט במעשה הזוג בזוכית "ברצותו חוגג ברצותו ממוגג", ליום הכיפורים; משמע זה הועתק והצטרף אל לב כבר בלשון המקרא.

גם בשפות אחרות מתקיימות (בשינויים קלים בלבד) ההבחנות שנחשפו כאן. יש בכך אות לכך, שהן הפיויקה של נוזלים ומוצקים הן עולם הרגש, ובייחוד מיפוי הקשרים ביניהם, הם בעלי אופי אוניברסלי.

מדוע שינויים קלים יוצרים ביטויים בלתי שגורים עד בלתי אפשריים? –

(7) צולל בהלם?

(8) טובע בדיכאון?

(9) שוחה בדיכאון?

(10) שטוף הלם?

(11) שרוי בתכנון?

(12) טובע בתכנון?

מדוע נשמעים אחדים מן הביטויים מוזרים ואחרים חסרי משמעות? מדוע מתקשים אנו להחליט בעניין קבילותם של "טובע במחשבות", "נסחף בחימה", "צולל בהתלהבות"? התשובה האומרת, שלא נשתגרו ביטויים אלה בעברית החדשה וזרותם לאוזן יוצרת תגובת דחייה, אפשרית אך אינה מספקת.¹² אין היא מסבירה מדוע ישנן דרגות שונות של היסוס והסכמה כלפי המבעים המוזרים הללו.

בעבר נטען, שמטאפורות מצייתות לכללי משמעות.¹³ כלל כזה הוא כלל ההולמות (compatibility) בין הנושא למוביל של המטאפורה. מה היא אי ההולמות שבין שחייה לדיכאון ובין צלילה להלם?

התשובה מצויה בתבנית המשמעות המארגנת את שני התחומים: מצבו של האובייקט או פעילותו ב"מוביל" המטאפורי הציורי, וקיומו של תָּנָה (milieu) ומה שישמש כתָּנָה בתחום הנושא:



12. מרכיב חשוב במנגנון הכבילות (קולוקאביליות) הוא המרכיב הסינטגמאטי-הפונטי: לכידותם ושכנותם הקבועה של צירופים הנצמדים זה לזה בדרגות שונות של כבילות. עמדו על כך לפני עשורים אחדים פורציג ויעקובסון (האחרון אף טבע את ההבחנה בין סינטגמטי לפרדיגמטי). אין מחקרי זה בא להמעיט בחשיבותו של הפן הסינטגמטי, אלא להצביע על חשיבותם של יחסים פרדיגמטיים ככלי לחשיפת כללי הצטרפות.

13. ראה תמר סוברן, "האם מצייתות מטאפורות לכללי משמעות", עיון לו (תשמ"ז-תשמ"ח), עמ' 235-256.

מן הדין שנברר את מבנהו הפנימי של תחום המוביל (הציור המטאפורי): הפעלים קשורים ביניהם בקשר סמנטי ושונים זה מזה בדרכי הגזירה המורפו-סינטקטית שלהם. השוני מבטא גם שוני בדרגת פעילות:

קל עבר	בינוני	סביל (פעול או נפעל)
שקע _____	שוקע _____	שקוע
טבע _____	טובע _____	*
שרה _____	שורה _____	שרוי
שטף _____	שוטף ¹⁴ _____	שטוף, נשטף
צלל _____	צולל _____	*
שחה _____	שוחה _____	*
סחף _____	סוחף _____	נסחף

מתגלים כאן יחסים שונים בין הצורות לבין עצמן, ודרגות שונות של פעילות וסבילות שהן מבטאות: בפעלים הפעילים ביותר שחה וצלל (במשמעותו האנושית הרצונית), מתקיים רכיב המשמעות [+חי], ואין להם צורה מקבילה של סביל פעול או נפעל. בשטף ובסחף יש הפרדה בין הפועל לנפעל: השוקע הוא גם השקוע, אך השוטף איננו השטוף או הנשטף, והסוחף איננו הנסחף.

הבדלים אלה מבטאים תבנית משמעות מארגנת של הפעלים על פי דרגת הפעילות של עושה הפעולה (ה-agent) שלהם, ויש לה ביטוי הן במשמעיהם והן בדרכי הגזירה המורפו-סינטקטית שלהם. האיור שלהלן ידגים את מערכת היחסים:

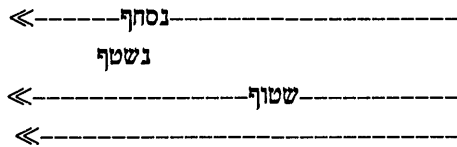
א. הנוזל במצב קבוע:



יחסי המוצק והנוזל מתוארים בציר אנכי במצבים שונים של משקלו הסגולי של המוצק ביחס לנוזל וברמת פעילותו.

14. שוטף כאן בהוראתו העומדת.

ב. הנוזל בתנועה:



יחסי המוצק והנוזל מתוארים בציר האופקי: תנועת הנוזל מונעת את שקיעת המוצק או מאטה אותה. גם כאן קובעים היחסים בין המשקלים הסגוליים וכן אופייה של התנועה את גיוון המשמעות: כשם שבתנועה האנכית יגיע הצולל אל הקרקעית לפני השוקע, כן תנועתו האופקית של הנסחף מהירה יותר מזו של הנשטף. עד כאן תיאור פשוט של מערכת סמנטית המבטאת יחסים פיזיקליים. עתה אפשר לראות איך יטילו ההבדלים הדקים בין הפעלים – שהתבטאו גם בהיעדרן של צורות סביל (*צלול, *שחוי) בפעלים בעלי דרגת הפעילות הגבוהה ביותר – הגבלות על המיפוי שבין שני תחומי התוכן המצטרפים במטאפורה. מיפוי זה יסביר את הגבלות ההצטרפות.

ד. התכנית המארגנת של הנושא – מידת הזרות

נבחן עתה את הצירופים המטאפוריים הנדונים על ידי המרות פרדיגמטיות של מלים קרובות משמעות בתחום הנושא תוך חיפוש גבולות הקבילות והסטייה ממנה.¹⁵ ביטויים אחדים יישמעו כמעט כצירופים כבולים, ואילו אחרים יישמעו זרים, שגויים ושקריים:

- (13) שקע (שקוע) ב... הזיות, חלומות, הרהורים, מחשבות... בעולמו הפנימי...
 (14) טובע ב... (ים של) מסמכים, עובדות, נתונים, חומר...
 (15) שוחה ב... חומר, נתונים, עובדות, תכנית (?)...
 (16) שרוי ב... הלם, תדהמה, דיכאון, דאגה...
 (17) שטוף (ב...) חימה, זעם, זימה, הימורים, תאוה(?)...
 (18) נסחף ב... התלהבות, הערצה(?)...

כל הביטויים האלה הם שגורים, פשוטים ומובנים; אך האם יש הסבר לאי הנוחות שמעוררים הביטויים שלהלן?¹⁶
 (19)* שקע בהתלהבות

15. על פי ההצעה שבמאמר הנזכר בהערה הקודמת.

16. כשההצטרפות מוגבלת, אין דרך להסביר אותה במערכת רחבה יותר, ונדרש מילון מפורט של הצטרפויות כאלה. ראה רבקה הלוי, "ההצטרפות המוגבלת בין התואר לבין השם בעברית בת-ימינו", מחקרים בלשון ב-ג (בעריכת מ' בר-אשר), ירושלים תשמ"ז, עמ' 411-422.

* (20) שחה בתדהמה

* (21) נסחף בזימה

* (22) שרוי בעובדות, בנתונים

מדוע הביטוי (23) "שרוי בהזיות" קביל, אף כי אינו שגור?

התשובה נעוצה בתבנית המארגנת של המוביל המטאפורי ובהגבלות שהיא מטילה על הנושא של המטאפורה, כלומר במיפוי שבין שני תחומי התוכן המשתתפים ביצירת המבצע המטאפורי:

מצבים שאפשר להיכנס אליהם ("לשקוע בתוכם") באופן רצוני.

מחשבות
געגועים
חלומות, הזיות, דמיונות

מצבים מונוטוניים שלרוב אינם בשליטת ה"שרוי" בהם. (בגבוליים שבהם, כמו דיכאון, אפשר לשקוע כמעט מרצון).

הלם
דיכאון
צער

מצבי נפש ("הפעילות" בלשונו של שפינוזה) שיש בהם רצון אך גם סבילות מתמכרת ובצידה פעילות ואנרגיה המופנות החוצה.

חימה
הימורים
תאוות

יסוד אובייקטיבי זר שיש להשתלט עליו ולהקיפו, משל היה ים או ברכה שאפשר "לצלול" בו וצריך "לנווט" ו"לשחות" בו, שאם לא כן – טובעים.

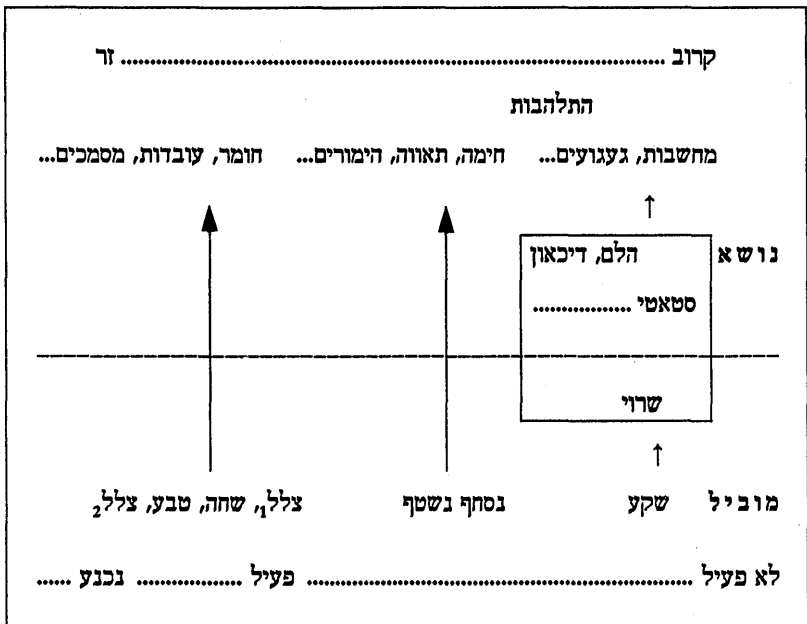
חומר
עובדות
נתונים

הציר המארגן את משמעי קבוצות השמות הללו הוא דרגת הזרות והקרבה שלהן אל עושה הפעולה. במחשבות ובהזיות מתקיימת קרבה אינטימית פנימית בין החושב לבין מחשבותיו. חומר, מסמכים, עובדות ונתונים הם שמות המבטאים זרות מלאה, ובדומה לים הם מחייבים התמודדות: "שחה או טבעו" ובין שני הקצוות של הפעילות והסבילות נמצאות דרגות שונות של קרבה וריחוק לפי סדר הבאתן. עניין נוסף הוא הפעילות הפוטנציאלית של הנושא עצמו: בהתלהבות וכעס יש תנועה, הפעלה וסחיפה. לעומתם בולטת הסבילות שבהלם ושבמסמכים. פוטנציאל הפעילות הפנימית בהזיות ובדמיונות הוא דרמטי: אם יש בהם פעילות, הרי היא מופנמת ביותר ועדינה. כשמחברים את מדדי הקרבה והריחוק הללו מקבלים מערכת

יחסים כובלת, תבנית המכתיבה את דרכי ההצטרפות על פי הכלל שלהלן, המקשר בין מידת הפעילות של המוביל ובין מידת הזרות של הנושא.

כ ל ל : מובילים בעלי דרגת פעילות גבוהה יצטרפו אל נושאים זרים וסבילים.

כך מצטרפים צלל₁ (plunge, dive), שקע, שחה הפעילים אל חומר, נתונים ומסמכים, וכשפגה הפעילות יצטרפו אליהם גם טבע וצלל₂ (במשמעו הסביל: צלל כעופרת, sink). בנושא קרוב ואינטימי ופעיל (מחשבות, דמיונות) אפשר לשקוע. תערוכת הסביל-פעיל שבשקע ובשטוף מתיישבת עם אופיים הרצוני למחצה, הזר למחצה, המשתלט וממכר למחצה של מצבים אלה. הזרות של הלם, הגדלה ככל שהמצב מתמשך, מתיישבת יפה עם הסטטיות שבשרוי. נתבונן בצירור שלפנינו:

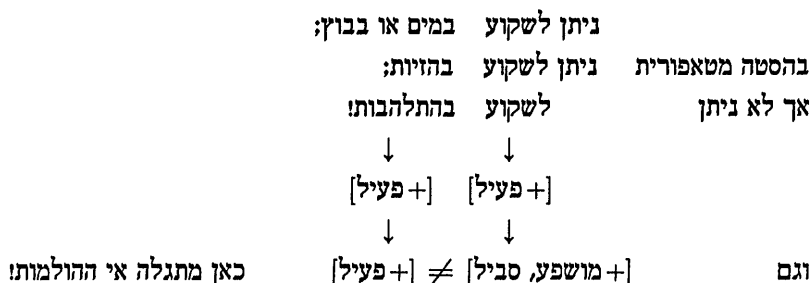


בחומר אפשר "לשחות", אבל גם "לטבוע". בגעגועים אפשר "לשקוע" מרצון, אך גם להיות "שרוי" באופן סביל כשהזמן נמשך. בהלם אפשר "לשקוע" בדיכאון (במעין התמכרות רצונית). ה"שרוי" בהלם כבתוך מכל מלא נוזל סטטי בלתי משתנה אין בכוחו לשנות את מצבו. ואילו התלהבות "שוטפת" או "סוחפת" את הנשטף בה.

ה. היסוד הסינטגמטי מול היסוד הפרדיגמטי

רוב הביטויים שנידונו כאן שגורים עד מאוד בעברית החדשה, ואין מי שנותן את הדעת על קשרי המשמעות שלהם. ההרגל, המרכיב הפונטי-הסינטגמטי (ההצטרפות האופקית, הקשר הקבוע והשגור) הוא השליט והוא המאפיל על המבנה הסמנטי ועל קשרי המשמעות. קשרים אלה מתגלים רק בהמרות פרדיגמטיות בין מלים קרובות מאותו שדה, שעה שהצירוף השגור נשבר ותשומת הלב מופנית אל המשמע. כך מתגלות רמות של היעדר הולמות שנסותרו מן העין קודם. אי התיישבות בין סטטיות לבין פעילות ידועה ומקובלת בצירופים לא מטאפוריים. התבנית מסבירה את אי הקבילות של הצירוף המטאפורי "שקע בהתלהבות" בעזרת כללי היעדר הולמות אלה.

אלא שנדרש מאמץ קל כדי לחשוף אותם:



וכך גם אי אפשר להיות שרוי בנתונים:



אף כי מטאפורות בנויות על סטייה מן החלוקות לתחומי משמעות ולשדות סמנטיים, סטייה שיש בה יצירתיות, אין לטעון שסטייה זו נעדרת כללים והגבלות משלה. כללי הצטרפות אלה נובעים מן התבניות המארגנות את תחומי המוצא של הנושא והמוביל במטאפורה, והמשמע החדש נוצר דרך המיפוי והסינון ההדדי של ההגבלות הנוהגות בשני התחומים. שיטת ההמרות וקביעת גבולות ההצטרפות שוברת במידת-ימה את ההרגל הפונטי-הסינטגמטי שבהשמעת הצירוף המטאפורי, ומפנה את

תשומת הלב לכללים ולתבניות הללו. הכלל החשוב ביותר שעל הביטוי המטאפורי לציית לו הוא כלל היעדר הסתירה; נקרא לו כלל ההולמות המטאפורית. לא תמיד תימצא תבנית כה מסועפת וברורה. לעתים כללי המשמעות וההצטרפות בנויים על מידה לא מבוטלת של עמימות ואי היקבעות.¹⁷ ידועה הטענה, שמבעים מטאפוריים ממלאים לפעמים חללים בלשון בהיעדרם של ביטויים מילוליים חלופיים. ואכן, בתחום שבדקנו "המטאפורות הנוזליות" ביססו את מעמדן ההכרחי (שאין לו תחליפים מילוליים) בכל הנוגע ל"כניסה" לעולם הרגשות ול"שהות" בו: "שוקע במחשבות", "שרוי בדאגה", "שטוף בתאוות" ועוד.

ו. כיוונים נוספים

ברוח ההערה האחרונה, המתארת את ההסתעפות והשביתה שקנו להן מטאפורות נוזליות בעברית החדשה (גם אם לא נולדו בה), אפשר להרחיב את היריעה ולדבר לא רק על פעולות אנושיות ככניסה של אובייקט אל נוזל מטאפורי, אלא על יחסי נוזל-אובייקט בכלל. כשנעלם ממד הפעילות האנושית שהיה כה מכריע ביצירת המשמע המשולב של המבעים המטאפוריים הקודמים, מתגלה מערכת יחסים חדשה. נבדוק את הצירופים המטאפוריים של ספוג, רווי, נוטף ואטום. אנו מניחים שגם כאן תימצא סכימת משמעות הקובעת סייגים להצטרפויות.

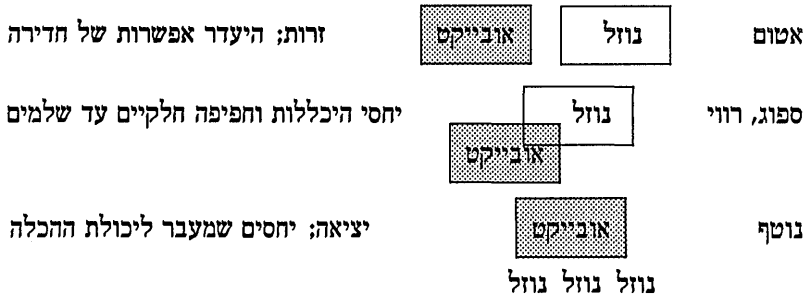
(24) מאמר ספוג בערכים אנושיים

(25) מבטים רוויי שנאה

(26) אדם אטום להסברים ולשכנוע

לא כאן המקום לבדוק את דרגת השכיחות והשגירות של ביטויים אלה, את המשלב שלהם ואת רובדם הסגוני. נסתפק בהצבעה על כך שהם שגורים פחות מרבים מבין הביטויים שנסקרו בסעיפים הקודמים. ההסטה המטאפורית המתרחשת כאן היא מתחום החומר (הנוזל) אל תחומים אחרים, רוחניים יותר. שלא כמבעים הקודמים, אין מדובר כאן בפעילות של הנוזל (סוחף, עוטף, שוטף, מטביע) או בפעילות בו או סביבו, אלא במערכת יחסים בינו ובין אובייקטים:

17. כמו בצירופים של שטוף... וראה גם תמר סוברן, "שטופת דמע וקסם - מטאפורות בין דפוסים כובלים למרוחים פתוחים", ביקורת ופרשנות 27 (שבט תשנ"א), עמ' 163-176.



לא כל צירוף והרחבה מטאפורית יתקבלו. על הצירופים לציית לתבנית המארגנת. תבנית זו קובעת את המיפוי של שני שדות המוצא של המרכיבים המטאפוריים בביטוי החדש. כך נקבל בלא ערעור את הביטויים האלה:

(27) לב אטום לתחנונים

(28) קול רווי צער

(29) פה נוטף אמרי שפר

אבל נתקשה לקבל את אלה:

* (30) פה רווי צער (אלא בהקשר ציורי פיוטי מאוד)

* (31) קול אטום לתחנונים

וכל כך למה? הנושא חייב לציית לכללים שהמוביל מנתיב, ולהפך. רק מה שיכול להיות אטום (מטאפורית), כלומר, שאינו מאפשר כניסה או חדירה של מסה דמוית נוזל, יאפשר הצטרפות מטאפורית אל אטום. רק מה שמבטא אפשרות של הכלה חלקית או שלמה יצטרף לביטוי ספוג או רווי. וזו אכן מערכת יחסים אפשרית בין משפחה ובין תרבות, בין אדם לבין געגועים, בין נאום, ספר ומאמר לבין הומור ועוד ועוד.

בספוג (ועוד יותר מזה ברווי) מבוטאת מידה גדולה של הכלה. בנוסף אפשר ששומעים הגזמה בהכלה זו, ואפשר שיש בה נימה שלילית הקשורה לעודף ולבזבז: כך יתפרש באופן שלילי הביטוי "מאמר נוטף אמרי שפר" ואף יותר מזה הביטוי "נאום נוטף חנופה".

הדרך פתוחה עתה לתאר מערכות יחסים נוספות, ולבדוק אם אמנם הן מתממשות בשיח בכתיבה ובדיבור. יצוין רק בהערה, שבדיבור של יום-יום זוכה שפך, למשל, להיקרויות רבות, חלקן לא צפויות, מגי "שפך חמתך" התקני דרך "שפך את לבו" עד "שפךו" (שפירושו "נו, ספר כבר, דבר!"); חדש ממנו הביטוי מן הסלנג הצבאי "שפך חמישים" (שפירושו בצע מיד חמישים שכיבות סמיכה); ואפשר לשמוע בשפתם של

בני נוער "הייתי שפוף", שמשמעו הייתי עייף ביותר וגופי עבר (בהגזמה רבה, כמובן, אך עדיין בגבול המותר בתבנית) ממצב מוצק למצב נוזלי מרוב עייפות או דיכאון.

סיכום

שירה מתרחקת מן השגור ומבקשת את המבע החד-פעמי הייחודי. המבע המטאפורי השירי אמור אפוא להפתיע בחדשנות שבצירופיו, והוא יחדל להפתיע כשיישחק מעודף שימוש. לכן הצירוף "הדרך נפקחת לאורך" הוא מדהים ומחדש. לעומת זאת, המבעים המטאפוריים שבשיח הלא-שירי, מבעים שנשגרו בדיבור, כגון "שוחה בחומר" או "שוקע בהזיות" או "שרוי בהלם", אין בהם כל חידוש. הם ביטויים בעלי משמעות, מפני שקיימת תבנית מארגנת לשני תחומי התוכן השונים של מרכיביהם, ומפני שהמפגש בין שני שדות התוכן הללו, אף שאפשר שהיה בשעתו מפתיע ומקורי, אינו מכיל סתירות.

עיוננו מעלה בשוליו תוצאה מעניינת ולא צפויה: מתברר שסטייה קלה ממטאפורה שגורה, דהיינו חריגה מן התבנית המארגנת, תיצור אמנם ביטוי שאינו קביל בשיח הרגיל – כזה הוא הביטוי *"שוחה בדיכאון" – אלא שגם בשירה לא יתקבל ביטוי זה כמטאפורה משובחת; וזאת מפני שאמנם כביטוי בשיח הוא חורג מן התבנית, אך כביטוי שירי הוא קרוב מדי לתבנית, ומאבד כנראה בשל כך את כוחו להדהים ולחדש. נפתח כאן צוהר להערכה של מטאפורות שיריות, אך זהו עניין לעצמו, והוא ראוי לדיון נפרד.¹⁸

18. ראה על כך במאמרי שבדפוס: Tamar Sovran, "Metaphor as Reconciliation: The Logical-Semantic Basis of Metaphorical Juxtaposition", in *Poetics Today*

נספה: טבלת רכיבי משמעות של מטאפורות נוזליות

המטאפורה	הנוזל					האובייקט						
	תהליך	תנועה	יחסי נוזל-אובייקט			מיצוי		פעילות				כיוון
			מסביב	מתחת	מעל	נמשך	סופי	מתנגד	סביל	פעיל		
שחה בחומר						+		+				שחה
שקע במחשבות				+		+				+	+	שקע ₁
שקע באבל			+	+	+	+				+	+	שקע ₂
שרוי בייגון			+			+				+	-	שרוי
צלל בחומר						+			+		+	צלל ₁
צלל בייאוש						+			-	+		צלל ₂
טבע בנתונים						-	+	-				טבע
נסחף בהתלהבות	+	+		+		+			+		-	נסחף
נשטף תאוה	+	+	+	+	+	+				+	-	נשטף
שטוף בהימורים	+	+	+	+	+	+				+	±	שטוף

	שלילה	גודש	ריבוי	חיבור	הפרדה	
אטום לתחנונים					+	אטום
ספוג ערכים			+	+		ספוג
רווי שנאה		+	+	+		רווי
נוטף חנופה	+	+	+	+		נוטף